

Professor Lazar Gulkowitsch (1898–1941) – juuditeaduste edendaja Eestis

1934. a esimeses pooles alustas Eesti Vabariigi Tartu Ülikooli filosoofia teaduskonna juures oma tegevust juuditeaduste õppetool, mis kujutas endast ainulaadset nähtust kogu omaaegses Mandri-Euroopas ning juuditeaduste ideaalide kandjat. Nimelt saatis kaasaegset juudi teadust e *Wissenschaft des Judentums* juba alates selle tekkimisest 19. saj alguses Saksamaal, soov leida oma koht akadeemilises maailmas. Juudi teaduse tekkimist võib näha kui reaktsiooni valgustusajale, uusajale ja selle probleemidele. Judaismi mõttepärandile, traditsioonile ja kirjandusele läheneti sellest hetkest alates uute, oma aja mõistes kaasaegsete teaduslike meetoditega, milleks olid eelkõige filoloogiline ja ajalooline kriitika. Judaismile oluliste tekstide sisu ja mõtet püüti anda edasi Euroopa teadusliku sõnavara abil. See tähendab, et uurimisobjekti ehk judaismi käsitleti süstematiseeritult ning sellega tegeleti asja enda pärast, ja mitte lähtuvalt teoloogilistest või apologetilistest huvidest.

Ning nii leidsid juba *Wissenschaft des Judentums* esimesed esindajad Leopold Zunz (1794–1886), Abraham Geiger (1810–1874) ja Moritz Steinschneider (1816–1907), et sellel uuel teadusharul peaks akadeemilise distsipliinina olema oma koht mitte juudi teoloogilistes seminarides, vaid ülikoolides ning seda just filosoofia teaduskonna juurde kuuluva omaette õppetooli näol, kus see oleks vaba religioossetest ja rahvuslikest eelhoiakutest. Paraku ei kandnud need püüdlused aga vilja. Ühelt poolt seisid sellele vastu ülikoolid, kus ei nähtud vajadust juudi teaduste kui iseseisva distsipliini loomiseks ning Heebrea Piibli järgse judaistliku kirjandusega tegeleti nii nagu juba varem edasi usuteaduskondades, kus huvi judaismi vastu oli ajendatud soovist õppida tundma konteksti, milles tekkis kristlus või selleks, et teha juudimisjonit. Ning samas oli ka juudi kogukonnas neid, kes nägid juudi teadustes ehk judaistikas ohtu traditsioonilise judaismi püsijäämisele. Nii jäi juudi teadus ikkagi pikaks ajaks distsipliiniks, millega tegeleti vaid juudi õppeasutustes (nt Juudi teoloogiline seminar Breslaus) ja üksikutes ülikoolides erakorraliste professoride raames (nt Martin Buber (1878–1965) Frankfurdis) või usuteaduskondade juures (nt Leipzigi ülikooli *Institutum Judaicum*).

Kuid unistus iseseisvast akadeemilisest distsipliinist ei kadunud ning see, mis ei õnnestunud *Wissenschaft des Judentums* sünnimaal, sai teoks Eestis, mis saavutas iseseisvuse aastal 1918 ning andis aastal 1924 ka enda pinnal elavatele rahvusvähemustele õiguse luua oma kultuurautonoomia. Väike eesti juudi kogukond – u 4500 inimest – kasutas seda võimalust

aastal 1926 ning juba mõned aastad hiljem võttis Tartu Ülikooli usuteaduskonna dekaani prof. Hugo Bernhard Rahamäe (1886–1941) julgustusel ja toonase rektori, teoloogiaprofessor Johan Kõpu (1874–1970) toetusel kuju ka idee rajada Tartu Ülikooli juures juuditeaduste õppetool. Õppetooli peamise ülesandena nähti kvalifitseeritud õpetajate koolitamist juudi koolide jaoks, kellest tol hetkel suur puudus oli. Lisaks aga ka juuditeaduse edasikandmist Euroopas. Idee täideviimiseks loodi Ühing Juuditeaduse Edendamiseks Tartu Ülikoolis, mille esimeheks oli Tartu proviisor Jakob Blumenfeldt, kes ka Euroopas ringi reisis, et uuele õppetoolile toetajaid leida, sest ülikool oli õppetooli rajamisega nõus tingimusel, et seda finantseerib Ühing. Blumenfeldti saatis edu ja nii õppetooli toetasid muuhulgas sellised kuulsad juudi teadlased nagu Ismar Elbogen (1874–1943), Julius Guttmann (1880–1950), Martin Buber (1878-1965), Simon Dubnow (1860–1941), Leo Baeck (1873–1956) ning isegi Albert Einstein (1879–1955).

Õppetooli avamiseni jõuti 1934 aastal ning selle juhiks sai juudisoost õpetlane prof. Lazar Gulkowitsch. Just Gulkowitsch oma töökuse ja uuriva vaimuga oli see, tänu kellele ei saanud Tartus avatud õppetoolist mitte lihtsalt Balti juutide haridusasutust, vaid koht, kus tegeleti juuditeadusega just nii, nagu selle teaduse rajajad olid soovinud. Selle kohta, et Gulkowitsch oli võimekas judaist annab tunnistust ka soovituskiri, mille ta Tartus esitas ning millele olid alla kirjutanud 20 juudi ja kristlikku teadusmeest erinevatest Saksamaa ülikoolidest. Selles dokumendis nimetatakse Gulkowitschit üheks parimaks *Wissenschaft des Judentums* tõlgendajaks. Samas on sellele tähelepanuväärsele õpetlasele tänaseni teenimatult vähe tähelepanu osutatud, kui Urmas Nõmmiku, Tatjana Šori, Katri Lindroosi, Siegfried Hoyeri ning Gulkowitschi õpilase Isidor Levini kirjutised välja arvata.

Lazar Gulkowitsch sündis 20. detsembril aastal 1898 kaupmehe perekonnas Žirinis Minski kubermangus Venemaal (täp Valgevene). Juba oma varases nooruses õppis ta erinevate õpetajate käe all heebrea keelt ning Talmudi kirjandust. 12-13 aastaselt asus ta õppima Miri ješivasse. Esimese maailmasõja esimestel aastatel põgenes Gulkowitschite perekond Lõuna-Venemaale Nikolajevisse, kus Lazar sooritas aastal 1918 edukalt gümnaasiumi lõpueksamid. Üsna pea pärast seda reevakueeriti perekond Leetu, Virbalise linna, kus Lazar lühiajaliselt heebreakeelse rahvakooli juhina tegutses ning kohaliku rabinaadi liige oli. 1919 aasta sügisel sai temast aga Königsbergi Albertuse-Ülikooli meditsiinitudeng – ehk on see seletatav sellega, et just Königsbergi ülikooli arstiteaduskond pakkus paljudele toonastele tsaaririigi juutidele võimaluse kõrgharidust omandada ning arsti elukutse oli kõikjal heas kirjas. Üsna

pea selgus, et tema eelistusteks kujunesid siiski filoloogia, filosoofia ja religioonilugu. Gulkowitschi õpetajate hulka Königsbergis – mis oli tuntud oma ratsionalistliku ja uuskantiaanliku lähenemise poolest – kuulusid vanatestamentlane ja rabi Felix Perles (1874–1933), vanatestamentlane Max Löhr (1864–1931), filosoofiaprofessor Albert Dietrich Goedeckemeyer (1873–1945). Doktorikraadi sai Gulkowitsch oma tööga kabbala kohta just filosoofia teaduskonnas. Sellegi poolest üritas ta ka meditsiini alal ülikooli lõpetada, kuid enne veel, kui ta doktorieksamile jõudis, kutsuti ta aastal 1924 Leipzigi Ülikooli, et võtta üle heebrea, aramea ja talmudi teaduste lektoraat usuteaduskonna juures. Leipzigi õpetades ja ühtlasi ka ise oma kolleegide islamuurja ja arabist August Fischeri (1865-1949), semitist ja assürioloog Heinrich Zimmeri (1862-1931), semitist ja assürioloog Benno Landsbergeri (1890-1968), vanatestamentlane Albrecht Alti (1883-1956), religiooniloolane Hans Haasi (1868-1934), filosoofiaprofessor Theodor Litti (1880-1962) jne juures edasi õppides, jõudis Gulkowitsch aastal 1927 habilitatsioonini ning 1932 sai temast hilise judaismi erakorraline professor Leipzigi Ülikooli filosoofiateaduskonnas. Kuid juba aasta hiljem pidi ta nagu paljud teised juudi õpetlased natside võimuletuleku ja Nürnbergi rassiseaduste tõttu ülikoolist lahkuma. Selleks ajahetkeks oli ta avaldanud rea uurimistöid ning andnud loengukursusi-seminare Heebrea Piibli järgse juudi kirjanduse ning heebrea keele kohta. Ent tema teadustöö ei katkenud, vaid jätkus Tartus, kus tema mõttetöö omandas kindlad ja iseloomulikud jooned.

Kuigi Tartus tegutsenud õppetoolil polnud oma ruume ja Gulkowitsch selle juhina pidi pidevalt võitlema majanduslike raskustega, jõudis õppetool kõigi oma tegutsemisaastate vältel siiski “võõrustada” kokku 21 üliõpilast Eestist, Lätist, Saksamaalt, Leedust ja Poolast (Gulkowitschi õpilastest on lähemalt kirjutanud T. Šor ja K. Lindroos). Õppetöö, mis hõlmas sarnaselt Leipzigi laia teemaderingi (alates semiidi keelte grammatikatest kuni kabbala ja juudi filosoofiani välja), toimus peamiselt saksa ja heebrea keeles, kuid Gulkowitsch omandas üpris ruttu ka eesti keele oskuse ning astus 1937 koos perekonnaga Eesti kodakondsusse. Nimelt oli ta juba 1924. a abiellunud Frieda Rabinowitziga ning neil oli kaks tütar – Lea-Riwka (sündinud 1925. a Königsbergis) ja Sulamit (sündinud 1936. a Tartus). Pere ja õppetöö kõrvalt pühendas Gulkowitsch end aga ka teadustööle ning käis külalislektorina esinemas nii Rootsi, Inglismaa kui ka USA ülikoolides. Gulkowitschist säilinud kirjavahetus annab tunnistust sellest, et ta suhtles taoliste oma aja suurmeestega nagu juudi mõtleja Martin Buber, antropoloog Franz Boas (1858–1942), rabi ja orientalist Immanuel Löw (1854–1944), ajaloolane Simon Dubnow ja humanist ning õpetlane Isaac Heinemann (1876–1957).

Lähemat aimu Gulkowitschi teadustöö sisust ehk tema mõtetest keele, judaismi, religiooniloo ja –filosoofia kohta annavad kokku 24 monograafiat ja artiklit, viis seni avalikustamata käsikirja ning eriti kontsentreeritud kujul tema enda poolt koostatud uurimisprogramm (valdav osa neist on kirja pandud saksa keeles; bibliograafia on avaldanud U. Nõmmik). Sarnaselt *Wissenschaft des Judentums* rajajatele oli Gulkowitsch veendunud, et juudi kultuurile olemuslikke jooni on võimalik näidata teatud kindlate ideede najal ja läbi selle, kuidas need ideed ajaloos eksplitseeruvad. Nimelt soovib idee, mis peitub mõistes e vaimse elu struktuuriühikus, end väljendada – olemisest (*Sosein*) olemas olemisse (*Dasein*) siirduda – ning see saab teoks keele kaudu, mis ei ole üksnes vorm vaid sisu ja vormi ühtsus. Gulkowitschi soovis leida ja näidata kindlate ideede arengute seaduspärasusi – see on aga võimalik üksnes keele kaudu ning ajalugu silmas pidades. Nii oli ajalugu tema jaoks just nimelt ideede ajalugu, mõistete ajalugu (*Begriffsgeschichte*) ning juudi mõtte ajalugu teatud peamiste judaismile omaste ideede kõikumine ratsionaalse ja müstilise lähenemisviisi vahel. Gulkowitsch oli veendunud, et religiooni olemuseks on defineerida defineerimatut, püüda seletada irratsionaalset ning katsuda ratsionaalsuse piire. Gulkowitschi huvitas sealjuures see, kas mõisteline mõtlemine on ühe mõtteloolise ajastu lõpuks võrreldes selle algusega vaadeldav protsessi tulemusena, mida iseloomustab liikumine üha suurema täitumise (*Vollendung*) suunas ehk olukorra suunas, kus ideed tõepoolest elatakse, kus sellest saab reaalsus. Selle väljaselgitamiseks kasutas Gulkowitsch mõisteloolist meetodit (*Begriffsgeschichtliche Methode*), mida ta kirjeldab lähemalt oma teostes *Die Bildung von Abstraktbegriffen in der hebräischen Sprachgeschichte* (1931) ja *Zur Grundlegung einer Begriffsgeschichtlichen Methode* (1938). Kirjeldamaks selle protsessi sisemist arengut, võttis Gulkowitsch vaatluse alla heebreakeelse mõiste *hāsīd*, mis tema arvates oli judaismi üks keskseid mõisteid ja seega sobilik selleks, et selle mõiste arengu najal vaadelda laiemalt ka judaismi kui kultuurilise nähtuse arengut. Selleks vaatleb Gulkowitsch üksnes kirjalikele allikatele tuginedes lähemalt, kuidas mõiste *hāsīd* on läbi kogu juudi mõtteloo arenenud – seda alates Heebrea Piiblist ja *Ma^asijot* kirjandusest, kuni hassidismi tekkeni 18. sajandil. Just hassidismi rajaja rabi Israel ben Eliezeri (Bešt) õpetuses näeb Gulkowitsch mõiste *hāsīd* *Vollendung*’it ning hassidismis selle mõiste dialektilise arengu lõppu – siin saavutas idee oma ideaalse kuju reaalsuses, mis siis, et see kestis vaid hetke. Nii uurib Gulkowitsch oma hassidismi alastes teostes *Die Grundgedanken des Chassidismus als Quelle seines Schicksals* (1938/40), *Das kulturhistorische Bild des Chassidismus* (1938/39) ja *Der Chassidismus als kulturphilosophisches Problem* (1940) seda ideed, mida hassidism üritas reaalsusesse “tõlkida”, idee ja reaalse elu sünteesi hassidismis.

Gulkowitschi lähenemine oma uurimisobjektile oli seega terviklik ja objektiivne või nagu ta ise ühes oma kirjas Isaac Heinemannile öelnud on, et oma töödes on ta alati üritanud lähtuda tervikust. Samas tunnistab ta, et juudi teaduste eesmärgiks kirjeldada judaismi olemust ning ajalugu selle puhtal kujul, üksnes teaduslikult, ilma igasuguste teiseste motiivideta – see aga eeldab spetsiifilisi uurimusi, mis jäävad aga tähendusetuks, kui neid ei vaadelda tervikut silmas pidades. Seega võib üldistatult öelda, et see, mille Gulkowitsch oma uurimistöö käigus ja oma meetodi abil lõi, oli süntees erinevatest ideedest ja lähenemistest.

Tema viljakas teadus- ja pedagoogitöö katkes aga aastal 1940, mil juuditeaduste õppetool suleti nõukogude okupatsioonivõimu poolt. Gulkowitschi ja tema pere liikmete, nagu ülejäänud enam kui 900 Eestisse jäänud juudi elutee aga lõikasid läbi 1941 juulis Eestisse jõudnud natsisaksamaa okupatsioonivägede esindajad. Teine Maailmasõda ja sellega kaasnenud tragöödia andsid valusa löögi ent samas uue suuna ka juudi teadustele – tähelepanu keskmesse tõusid uued küsimused uued rõhuasetused ning paljud varasemad *Wissenschaft des Judentums* esindajad, sh. Gulkowitsch vajusid unustuste hõlma. Kuid nii nagu Gulkowitschi meetodi eripäraks oli see, et ideede arengut võis näha vaid tagasivaates ajaloole ja mitte selle arengu sees olles, nii on ka Gulkowitschi enda ja tema mõttepärandi asendit juudi teaduste ajaloo ehk võimalik näha ja mõista üksnes tagantjärele.

Anu Põldsam
Tartu Ülikool
September 2010